

مقدمه‌ای بر جغرافیای سیاسی دریاها

با تأکید بر آبهای ایران

www.ketab.ir

دکتر زهرا پیشگاهی فرد

انتشارات دانشگاه تهران

شماره ۲۶۹۲

شماره مسلسل ۵۰۳۳

پیشگامی فرد، زهرا، ۱۳۳۴-
مقدمه‌ای بر جغرافیای سیاسی دریاها با تأکید بر آبهای ایران / زهرا پیشگامی فرد - تهران:
دانشگاه تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ، ۱۳۸۴.
/ ده، ۲۲۱ ص: نقشه - (انتشارات دانشگاه تهران: شماره ۲۶۹۲).
ISBN 964-03-5033-8: ۲۵۰۰۰ ریال
فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.
۱. حقوق دریاها - ایران. ۲. جغرافیای سیاسی. الف. دانشگاه تهران. مؤسسه انتشارات و
چاپ. ب. عنوان.
م ۷ ۹۵ پ / ۹۷۰ KHM ۳۴۱/۴۵۰۹۵۵
کتابخانه ملی ایران
۸۴-۴۹۵۴

شابک ۸-۵۰۳۳-۰۳-۹۶۲ ISBN 964-03-5033-8
عنوان: مقدمه‌ای بر جغرافیای سیاسی دریاها با تأکید بر آبهای ایران
تألیف: دکتر زهرا پیشگامی فرد
ناشر: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران
شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه
تاریخ انتشار: ۱۳۸۴ (چاپ اول)
چاپ و صحافی: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران
مسئولیت صحت مطالب کتاب با مؤلف است.
«کلیه حقوق برای دانشگاه تهران محفوظ است»

بها: ۲۵۰۰۰ ریال

پست الکترونیک: Press@ut.ac.ir - آدرس سایت: Press.ut.ac.ir

فهرست مطالب

فهرست نقشه‌ها.....	پنج
فهرست ضمائم.....	هفت
مقدمه.....	هشت
بخش اول - جغرافیای سیاسی برون ساحلی..... ۱	
فصل اول - دریا‌های باز..... ۳	
تاریخچه.....	۳
آب‌های داخلی.....	۶
خطوط مبدأ.....	۷
دریای سرزمینی.....	۱۱
قلمرو منطقه مجاور.....	۱۴
قلمرو انحصاری اقتصادی.....	۱۵
قلمرو فلات قاره.....	۱۷
قلمروهای مجمع‌الجزایری.....	۲۰
دریای آزاد.....	۲۲
فصل دوم - دریا‌های بسته و نیمه بسته..... ۲۵	
فصل سوم - تنگه‌ها..... ۲۹	
تنگه‌های بین‌المللی.....	۳۰
تنگه‌های آب‌های مجمع‌الجزایری.....	۳۱
تنگه‌های خاص.....	۳۲

فصل چهارم - رودخانه‌های بین‌المللی ۳۷

رودهای واقع شده در مرز میان دو یا چند کشور ۳۸

رودهای جاری در داخل سرزمین چند کشور ۳۹

بخش دوم ۴۹

جغرافیای سیاسی آبهای ایران ۴۹

فصل پنجم - خلیج فارس ۵۱

تاریخچه تحدید حدود ۵۱

قانون مناطق دریائی جمهوری اسلامی ایران در ۵۶

خلیج فارس و دریای عمان ۵۶

آبهای ایران در مقابل کشورهای تعیین مرز شده ۶۳

آب‌های ایران در مقابل کشورهای تعیین مرز نشده ۷۶

فصل ششم - دریای خزر ۸۳

دریاهای کاملاً بسته و وضعیت حقوقی آنها ۸۳

تاریخچه نظام حقوقی دریای خزر ۸۵

شیوه‌های تحدید حدود دریاچه‌ها ۱۰۸

روش‌های پیشنهادی برای تقسیم دریای خزر ۱۱۱

اصول و راهبردهای تقسیم دریای خزر ۱۱۳

فصل هفتم - رودهای مرزی ۱۱۷

رود ارس ۱۲۷

منابع فارسی ۱۴۵

منابع لاتین ۱۵۲

ضمایم ۱۵۳

فهرست نقشه‌ها

- نقشه ۱: خطوط مبدأ عادی و مستقیم ۴۱
- نقشه ۲: تفاوت میان شکل خلیج و بریدگی ساحلی ۴۲
- نقشه ۳: تعیین خط مبدأ در خلیج‌های کوچک ۴۳
- نقشه ۴: تنگه بین‌المللی که به دلیل وجود تنگه‌های مشابه آنها در منطقه دریای آزاد یا منطقه انحصاری اقتصادی می‌تواند تحت نظام عبور ترانزیت نباشد ۴۴
- نقشه ۵: تنگه بین‌المللی واقع در بین سرزمین اصلی و جزیره متعلق به دولت ساحلی که به دلیل وجود مسیر مشابه برای کشتیرانی در منطقه انحصاری اقتصادی می‌تواند تحت نظام عبور ترانزیت نباشد ۴۵
- نقشه ۶: تنگه بین‌المللی که به دلیل متصل نمودن بخشی از دریای آزاد به دریای سرزمینی چند دولت می‌تواند تحت نظام عبور ترانزیت نباشد ۴۶
- نقشه ۷: تنگه‌های مجمع‌الجزایری که کشتی‌ها از آن حق عبور بی‌ضرر بلا تعلیق دارند ۴۷
- نقشه ۸: قلمروی دریای سرزمینی کشورهای اطراف خلیج فارس به جز ایران ۱۳۳
- نقشه ۹: خط مبدأ جمهوری اسلامی ایران در خلیج فارس و دریای عمان براساس مصوبه سال ۱۳۵۲ هیأت وزیران و قانون سال ۱۳۷۲ مجلس شورای ۱۳۴
- نقشه ۱۰: مرز میان ایران و عربستان سعودی ۱۳۵
- نقشه ۱۱: مرز دریایی میان کشور ایران و کشورهای عربستان سعودی، بحرین و قطر ۱۳۶
- نقشه ۱۲: مرز دریایی میان ایران و عمان ۱۳۷
- نقشه ۱۳: مرز دریایی میان کشور ایران با امارات متحده عربی در بخش تعیین شده ۱۳۸
- نقشه ۱۴: قلمروهای دریایی انحصاری ماهیگیری ایران و شوروی براساس قرارداد ۱۹۴۰ ۱۳۹
- نقشه ۱۵: تقسیم دریای خزر بر مبنای مشاع و منطقه ۴۵ مایلی انحصاری دولت‌های ساحلی ۱۴۰
- نقشه ۱۶: تقسیم دریای خزر به روش اتصال مرزهای خشکی منتهی به دریا به یکدیگر ۱۴۰
- نقشه ۱۷: تقسیم دریای خزر بر مبنای گرانیگاه جغرافیایی دریای خزر ۱۴۱

- نقشه ۱۸: تقسیم دریای خزر بر مبنای دوکانون فرضی در داخل دریا ۱۴۱
- نقشه ۱۹: تقسیم دریای خزر بر مبنای پیشرفته‌ترین نقاط خشکی در دریا ۱۴۲
- نقشه ۲۰: تقسیم دریای خزر بر مبنای طول خط ساحلی تا خط میانه ۱۴۲
- نقشه ۲۱: تقسیم دریای خزر به قسمت‌های مساوی ۱۴۳

www.ketab.ir

فهرست ضمائ

- ضمیمه ۱: الحاقیه به عهد نامه مربوط به مرز دولتی و حسن همجواری بین ایران و عراق ۱۵۴
- ضمیمه ۲: پروتکل راجع به علامت گذاری مجدد مرز زمینی بین ایران و عراق ۱۵۵
- ضمیمه ۳: قانون موافقتنامه بین ایران و عراق راجع با استفاده از آب رودخانه های مرزی ۱۵۸
- ضمیمه ۴: موافقتنامه راجع بحل مسائل مرزی و مالی بین ایران و اتحاد جماهیر شوروی
سوسیالیستی ۱۶۱
- ضمیمه ۵: قانون مربوط بقرارداد ترتیب تصفیه اختلافات و حوادث مرزی بین دولتین ایران و
اتحاد جماهیر شوروی مصوب ۲۹ خرداد ماه ۱۳۳۷ ۱۶۹
- ضمیمه ۶: قانون پروتکل الحاقی بموافقتنامه حل مسائل مرزی و مالی بین ایران و اتحاد
جماهیر شوروی سوسیالیستی مورخ دوم دسامبر ۱۹۵۴ برابر یازدهم آذر ماه ۱۳۳۳ در مورد
تعیین و تثبیت مرز جدید بین ایران و اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی در دریاچه های پشت
سد مخزنی ارس و سد انحرافی میل و مغان ۱۸۸
- ضمیمه ۷: قانون تعیین مسیر خط مرز بین ایران و اتحاد جماهیر شوروی در دریاچه های ۱۹۵
- پشت سد ارس و سد انحرافی میل و مغان ۱۹۵
- ضمیمه ۸: قانون پروتکل الحاقی بقرارداد بین دولت شاهنشاهی ایران و دولت اتحاد جماهیر
شوروی سوسیالیستی راجع بانظامات مرزی اران و شوروی و ترتیب تصفیه اختلافات و ۲۰۴
- حوادث در مرز ۲۰۴
- ضمیمه ۹: قانون پروتکل منعقد بین دولت شاهنشاهی ایران و دولت اتحاد جماهیر شوروی
سوسیالیستی ۲۱۲
- ضمیمه ۱۰: مکاتبات وزیر نفت عربستان سعودی و مدیرعامل شرکت نفت ایران در خصوص
استفاده از چاههای نفت خلیج فارس ۲۱۵

مقدمه

کتابی که به خوانندگان، بویژه دانشجویان عزیز تقدیم می‌شود، کتابی درسی دانشگاهی در زمینه جغرافیای سیاسی دریاهای، برای رشته جغرافیای سیاسی است. براساس تقسیم‌بندی درایسدل و بلیک^(۱) در پیشگفتار کتاب جغرافیای سیاسی خاورمیانه و شمال آفریقا، که خانم دکتر دره میرحیدر آن را برگردان کرده‌اند، کتاب حاضر در نوع دوم، یعنی در دسته کتاب‌های تخصصی و موضوعی قرار گرفته و برای تدریس درس جغرافیای سیاسی دریاهای نوشته شده است.

تفاوت کتاب‌های درسی و غیر درسی در آن است که کتاب‌های غیردرسی ظرفیت تحلیل و نظریه‌پردازی بسیار زیادی دارند و قلمرو وسیعی را برای تحلیل یا نقد مفاهیم و مطالب کتاب برای مؤلف ایجاد می‌کنند، در حالی که در کتاب‌های درسی، مؤلف صرفاً به متونی توجه دارد که از طریق آنها بتوان اصول و روش‌های علمی مربوط را آموزش داد. به عبارتی کتاب‌های درسی، رسالت پایه‌ریزی علوم را به عهده دارند و براساس آنها نظریه‌هایی نو در قلمرو هر علم شکل می‌گیرد.

متأسفانه تاکنون در منابع فارسی، موضوعات مربوط به جغرافیای سیاسی دریاهای در قالب حقوق بین‌الملل دریاهای یا به صورت موضوعی یا به شکل مطالعات ناحیه‌ای بوده است. بنابراین جنبه‌های حقوقی آنها اغلب پررنگ و در مقابل ابعاد جغرافیایی آن کم‌رنگ بوده است.

البته نمی‌توان منکر شد که توسعه جغرافیای سیاسی از توسعه حقوق بین‌الملل تفکیک‌شدنی نیست، اما این واقعیت نیز که عینیت یافتن واحدهای سیاسی و قلمروهای خشکی و دریایی متعلق به آنها، خواه ناخواه در قلمرو علم جغرافیای سیاسی قابل درک است، نیز غیر قابل انکار است. عهدنامه‌های بین‌المللی در مورد حقوق دولت‌ها در دریاهای، ظهور قلمروهای مستقل و وابسته دریایی با کارکردهای گوناگون را برای کشورهای ساحلی و دول ثالث در پی داشته که در چارچوب جغرافیای سیاسی دریاهای قابل بررسی است.

جغرافیای سیاسی دریاهای، بخش مهمی از مباحث جغرافیای سیاسی را شامل می‌شود که

۱- درایسدل و بلیک، نویسندگان کتاب جغرافیای سیاسی خاورمیانه و شمال آفریقا هستند که در پیشگفتار کتاب خود، دو نوع تقسیم‌بندی قابل‌شده‌اند.

دربارهٔ منازعه و کشمکش بر سر حاکمیت و مالکیت قلمروهای دریایی است. زمانی که این منازعه در مرزهای بین‌المللی دریا قرار می‌گیرد، بحث ژئوپولیتیک دریا مطرح است و پس از تفاهم میان دولت‌ها بر سر مرز که تثبیت مرز را در پی دارد، مطالعه در قالب جغرافیای سیاسی دریا صورت می‌گیرد.

نکته قابل توجه در اینجا این است که تفاهم میان دولت‌ها بر سر مرزهای دریایی به موجب قوانین ایجاد شده بین‌الملل دریایی است که خود این قوانین متأثر از جغرافیای بستر دریاست. بنابراین ویژگی‌های طبیعی دریا که عبارت از جریان‌های بحری، عمق آب، طول ساحل و غیره است، چگونگی قوانین بین‌الملل اثر گذار است. هر چند این بدان معنا نیست که جغرافیای سیاسی دریاهای صرفاً متأثر از عناصر طبیعی است، بلکه دو عامل قدرت و سیاست نیز در این میان نقش دارند.

در نوشته حاضر به نمادهای فضایی فرایندهای سیاسی در سطح بین‌المللی و پژواک آن بر قلمروهای دریایی از جمله آبهای ایران توجه شده است.

کتاب شامل دو بخش است. در بخش نخست که از پیشینهٔ مباحث جغرافیای سیاسی دریا آغاز شده و شامل چهار فصل است، موضوع قلمروهای دریایی دولت‌های ساحلی در دریای مجاور و مسائل آن مورد بررسی قرار گرفته است. تا حد امکان سعی شده علاوه بر استفاده از نقشه برای تبیین بهتر مطالب، مسائل خاص قلمروهای دریایی که در کتاب‌های موجود در اشکال فرضی نشان داده شده، به طور واقعی در روی طبیعت جست و جو شده و در نقشه‌ها نمایان شود. به همین دلیل تهیهٔ دسته‌ای از نقشه‌های کتاب چه در این بخش و چه در بخش بعدی با استفاده از توان‌های محیط نرم‌افزاری GIS طراحی شده است.

بخش دوم شامل سه فصل است و در آن به قلمروهای آبی ایران در منطقهٔ خلیج فارس، دریای عمان، دریای خزر و رودهای مرزی با نگاهی صرفاً جغرافیایی سیاسی پرداخته شده است. به دلیل توجه به علاقه‌ای که دانشجویان به دسترسی به منابع دست اول دارند، سعی شد اصل قراردادهای بین ایران و سایر دولت‌ها در مورد تحدید قلمروهای آبی در چارچوبی خاص در متن کتاب آورده شود. بنابراین مطالب مندرج در آنها دست‌نخورده و اصلی است و به منظور رعایت امانت، برخی غلط‌های املایی آنها به صورت اصلاح‌نشده باقی مانده است. آوردن این قراردادها در ضمایم از اهمیتشان می‌کاست و جادادن آنها در متن کتاب نیز باید با انفکاک از مطالب نویسنده صورت می‌گرفت. بنابراین با اقتباس از کتاب ریچارد مویر که با نام درآمدی نو در جغرافیای سیاسی ترجمه شده است، صفحه‌آرایی شد تا هم جایگاه متن قراردادها حفظ شود و هم با محتوای کتاب همخوانی داشته باشد. این قراردادها از طریق ادارهٔ قوانین مجلس شورای

اسلامی تهیه شد. سایر قوانین، مقررات، قراردادهای و پروتکل‌هایی که در عین نیاز به آنها با محتوای کتاب کمتر ارتباط داشت و در عین حال نیاز به آنها احساس می‌شد در ضمائم آورده شد تا در صورت لزوم در دسترس خوانندگان باشد.

در اینجا لازم است از تمامی کسانی که در تهیه این کتاب مرا یاری رسانده‌اند قدردانی کنم. از همسر و فرزندان عزیزم که فرصت نگارش این کتاب را برای من فراهم کردند. از استاد گرامی ام سرکار خانم دکتر میرحیدر و همکار محترم آقای دکتر حافظ‌نیا که با صرف وقت مطالب را خواندند و نواقص کتاب را گوشزد نمودند. از آقای ملک افضلی در اداره قوانین مجلس شورای اسلامی که قراردادهای را در دسترس من قرار دادند و از آقای کیومرث حبیبی که در ترسیم نقشه‌ها در سیستم GIS به من کمک نمودند کمال تشکر و سپاس را دارم.